

Մ. Մ. ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ

ՄԵՂՐՈՒ ԲԵՐԴԸ

Սյունիքն իր աշխարհագրական դիրքով, անանցանելի լեռնաշղթաներով, խոր ձորերով մի բնական անառիկ ամրոց է: Պաշտպանական տեսակետից բնության բարենպաստ պայմանները հաճախ լճոական դեր են խաղացել պատմական Հայաստանի այս կարևոր նահանգի՝ օտար նվաճողների դեմ մղած պատառազրական կռիվներում:

Անառիկ բնությանը դեռ վաղ միջնադարից ավելացվել են բազմաթիվ պաշտպանական կառուցվածքներ, որոնցից նշանավորներն են Բաղաբերդը, Նրնջակը, Որոտնը, Սմբատաբերդը: Բայց, ի տարբերություն պաշտամունքային կառուցվածքների, բերդերն ու ամրոցները թշնամիների կողմից ավերվել են, քանդվել, որի հետևանքով հնում հայտնի ամրոցներից խղճուկ մնացորդներ են մեզ հասել:

Սյունիքի հնագույն ամրոցների թվին է պատկանում և Մեղրու բերդը:

Մեղրու բերդի մասին առաջին պատմական տեղեկությունը հանդիպում ենք Ստ. Օրբելյանի մոտ, ըստ որի 1083 թվականին բերդն արդեն կանգուն էր և հայտնի¹:

Բերդի կառուցման ժամանակը ճշգրիտ հայտնի չէ, սակայն, մեր կարծիքով, ամենահավանականը Սյունիքի թագավորության ստեղծման և հզորացման տարիներն են՝ X դարի վերջը և XI դարի սկիզբը:

Մեղրու բերդը հետագա դարերում չի հիշատակվում, բայց, անշուշտ, նա ակտիվ դեր է խաղացել Սյունիքի հարավային գավառում՝ Արևիքում տեղի ունեցած բոլոր պատերազմական գործողություններում:

Այս պատերազմների հետևանքով բերդը ենթարկվել է բազմաթիվ ավերածությունների ու վերակառուցումների, որի պատճառով դժվար է վերականգնել նրա սկզբնական հորինվածքը:

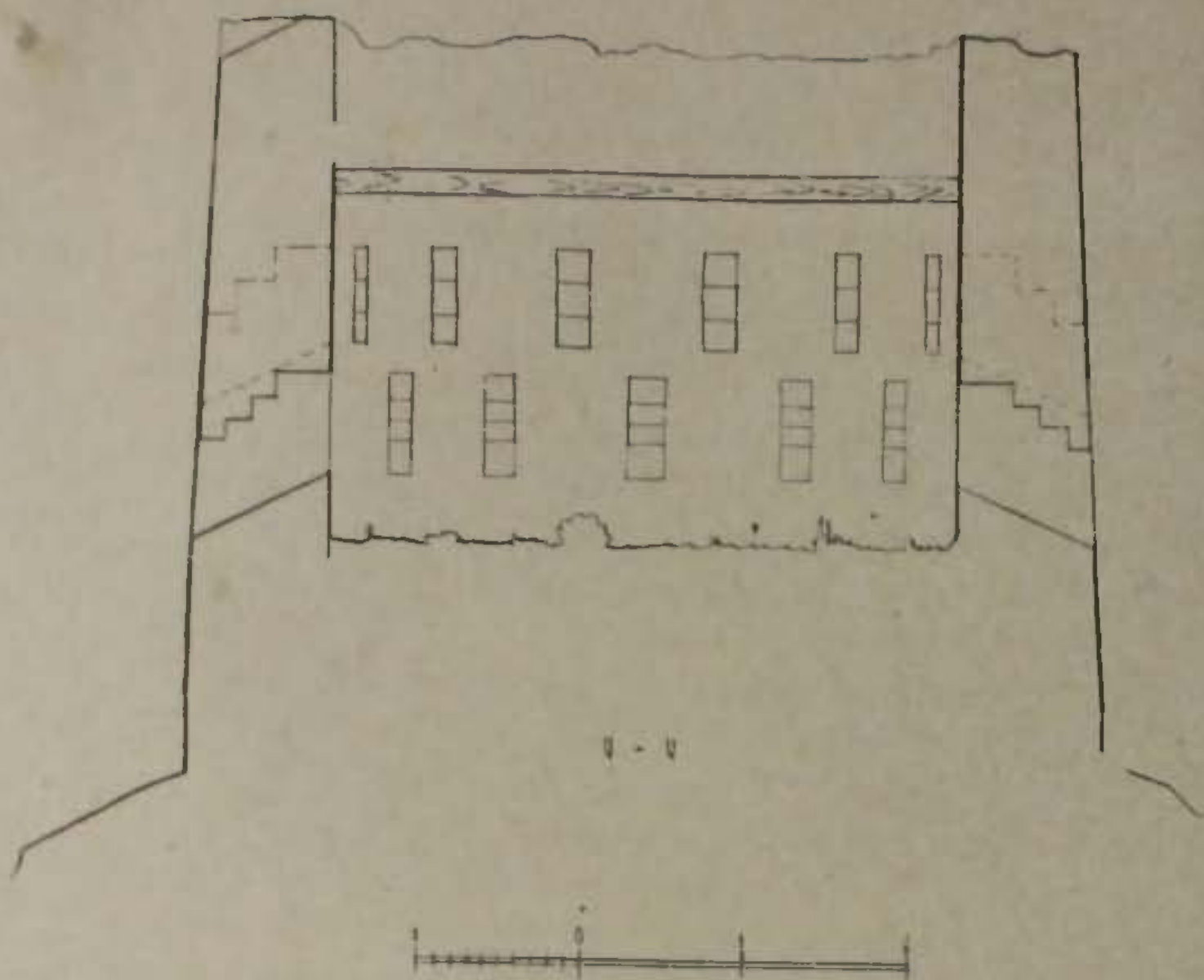
Մեղրին նորից պատերազմների թատերաբեմ է դառնում XVIII դարի սկզբին, Ղափանի անկախ իշխանության կողմից թուրք նվաճողների դեմ մղած կռիվների ժամանակ:

Թուրքական զորքերի հարձակմանը դիմագրավելու համար պետք էր, որ մինչ այդ Դավիթ Բեկը հիմնովին վերակառուցած լիներ Մեղրու բերդը: Վերակառուցումն անհրաժեշտ էր ոչ միայն ժամանակի ու թշնամիների ավերածությունների պատճառով, այլև «...ռազմական նոր տեխնիկայի և հատկապես հրազենի օգտագործման կապակցությամբ»²:

Մեղրու բերդը անցյալ դարում տեսել և նկարագրել է Դյուբուան: Վկայակոչելով վերջինիս, բերդի մասին գրում է և Ալիշանը՝ «...յաշտարակս կամ ի

¹ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1911, էջ 331:

² Ս. Խ. Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն, Հայկական ճարտարապետության սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960, էջ 195:

Նկ. 1. Հյուսիս-արևմտյան կլոր աշտարակը (կտրվածքը)։

մանր բերդորայս, դորս յիշէր վերոյդրեալ ուղևորն (Տիւլուա) և որք տակաւին փոքր ի շատէ կանգուն կան ի կատարս բլրոց պատելոց զշինին, և քաջամուր վայր յարդարեն զաւանն, վասն որոյ և կոչի Մեղրոյ բերդ»³։

Բերդը բաւկացած է վեց աշտարակներից, որոնք բարձրանում են Մեղրու Մեծ թաղի հյուսիսային կողմում։ Երկու լեռնաշղթաներ հատվելով հյուսիսում, ստեղծում են եռանկյունաձև պատվանդան, որի հարավային լանջին տեղադրված է Մեղրի ավանը։ Այս լեռնաշղթաների առանձին դժվարամատչելի դաղաթների վրա կառուցված են բերդի աշտարակները, որոնք պայտած են ընդգրկում են ավանը հյուսիսից, ընդ որում, արևմտյան աշտարակը համարյա մըտնում է բնակավայրի կառուցապատման մեջ։ Այսպիսի տեղադրումը հուսալի պաշտպանում է ավանի մատույցները հյուսիսային, արևելյան և արևմտյան կողմերից։

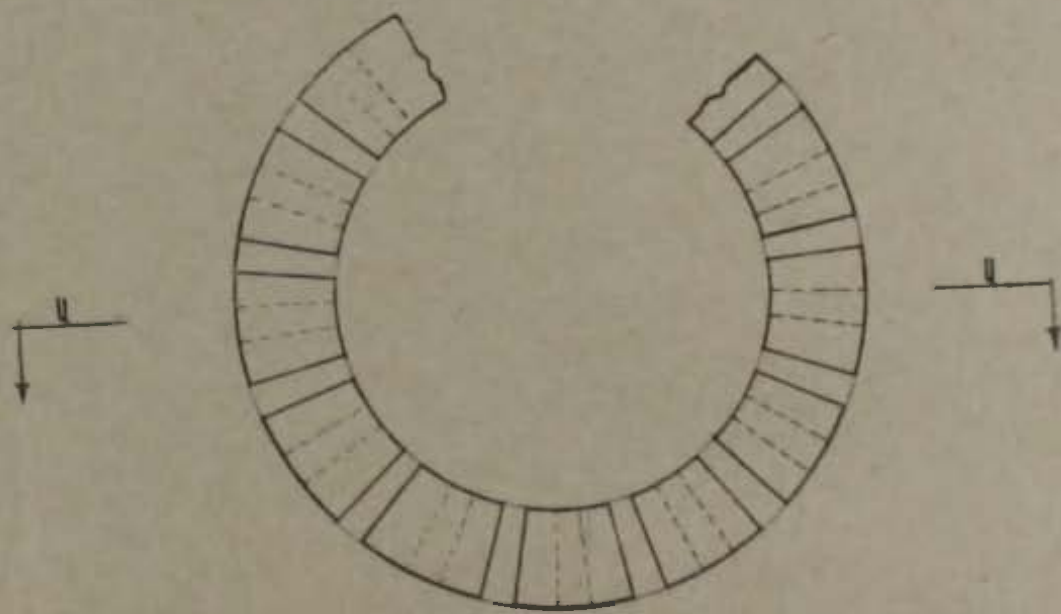
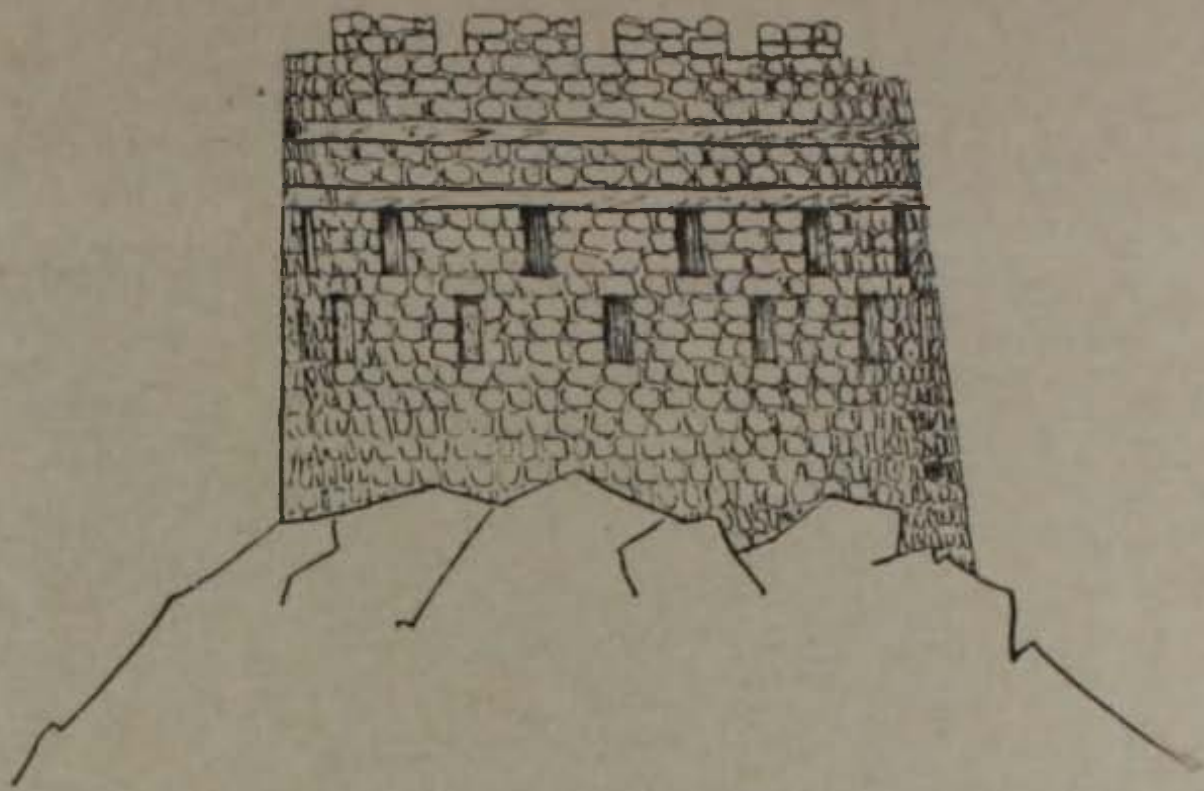
Մեղրու բերդի աշտարակները հատակագծով ու տարածական ձևերով երկու տեսակ են՝ կլոր և ուղղանկյուն։

Առաջին խմբին են պատկանում չորսը՝ հարավ-արևմտյան, արևմտյան, հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևելյան աշտարակները, իսկ երկրորդին՝ հյուսիսային և արևելյան աշտարակները։

Վեց աշտարակներն էլ կառուցված են նույն շինանյութից՝ կոստատաշ և անմշակ գրանիտե քարերից (ժայռերը, որոնց վրա բարձրանում են աշտարակները՝ գրանիտյա են), կավե շաղախով շարված։

Պատերի մեջ, որոյնս սեյսմիկ գոտիներ, օգտագործված են փայտե հեծաններ, դրված աշտարակի ամբողջ պարագծով։ Հյուսիս-արևմտյան աշտարակում

³ Ա լ ի շ ա ն, Որսուկան, Վենետիկ, 1893, էջ 305։

Նկ. 2. Նուսիտ-արեճտյան կիր աշտարակը (ճակատը և հասակագիծը)։

փայտե գոտին օգտագործվում է նաև որպես հրակնատների վերին շարքի համար բարավոր: Քարի մշակման աստիճանը, շաղախը նույնն են, ինչ և Մեղրու շրջանի ժողովրդական բնակելի տներին:

Կլոր աշտարակները միմյանց նման են թե՛ հատակագծային, թե՛ տարածական լուծումով: Պահպանված ուղղանկյուն և կլոր աշտարակների պատերը վերևում ավելի նեղ են, քան հիմքի մոտ. ամբողջ աշտարակը դեպի վերև դրսից նեղանում է: Սա դրական մոմենտ է, աշտարակի կայունությունն ուժեղացնելու համար, առանձնապես տվյալ շարվածքի դեպքում: Նման երևույթի հանդիպում ենք միջին դարերի հայկական ամրոցաշինության մեջ (Բջնի, Անբերդ, Կիլիկիայի մի շարք ամրոցներ):

Հարավից հաշված առաջին երկու աշտարակները՝ հարավ-արևմտյանը և արևմտյանը կրկնում են միմյանց՝ հատակագծային չափերով և պահպանված մասի ծավալային լուծումով:

Հարավ-արևմտյան աշտարակը լրիվ հողով է լցված, իսկ արևմտյանը՝ կիսով չափ: Սա հնարավորություն է տալիս ծանոթանալու մուտքի տեղադրմանը և հրակնատների չափերին ու դասավորությանը:

Հատակագծերը կանոնավոր շրջանագծեր են, նույն տրամագծով՝ երկուսի արտաքին տրամագիծը հավասար են 5,5 մետրի, իսկ պատերի հաստությունը՝ մեկ մետրի: Մուտքերը հյուսիսային կողմից են:

Հրակնատների բացված են ամբողջ շրջագծով, ճառագայթաձև, հատակից մոտ մեկ մետր բարձրությամբ: Հեռավորությունը միմյանցից՝ աշտարակի պատի դրսի երեսում՝ 1,00—1,15 մ է, անցքերի չափերն են՝ $0,16 \times 0,60$ մ:

Մյուս երկու շրջանաձև աշտարակները՝ հյուսիս-արևմտյանը (նկ. 1—2) և հարավ-արևելյանը (նկ. 3) արտաքին տրամագծով չեն տարբերվում առաջիններից և ունեն պատերի նույն հաստությունը: Բայց ավելի լավ են պահպանված և կարելի է դատել նրանց ծավալային հորինվածքների մասին: Այս աշտարակներում հրակնատներն ըստ բարձրության եռաշարք են և շարքերը շեղված են այնպես, որ բացվածքները միմյանց նկատմամբ շախմատաձև են դասավորված:

Աշտարակների մուտքերը, ուղղանկյուն բացվածքներով և փայտե բարավորներով, նույնպես հյուսիսային կողմից են: Տվյալ կողմնորոշումն ունի այն առավելությունը, որ հյուսիսից բերդը պաշտպանված է բնական պատնեշներով և թշնամու հարձակումը միայն հակառակ կողմից է հնարավոր:

Ուղղանկյուն հատակագծով երկու աշտարակ կա՝ հյուսիսայինը և արևելյանը (նկ. 4): Երկարությունները համարյա նույնն են՝ 10,20 մ և 10,60 մ, բայց լայնությունները տարբեր են՝ համապատասխանաբար 2,70 մ և 3,95 մ: Այս պատճառով հյուսիսային աշտարակն ունի ավելի ձգված համաչափություններ:

Ուղղանկյուն աշտարակների պատերի հաստությունը և շարման տեխնիկան նույնն է, ինչ կլորներինը, ընդ որում պատերը հատվում են ոչ թե ուղիղ անկյան տակ, այլ կորությամբ, որն արտահայտվում է դրսում:

Արևելյան աշտարակի հարավային պատում կա կիսաբանդ բացվածք, որը նայում է դեպի բնակավայրը: Բայց սա որպես մուտք չէր կարող ծառայել, որովհետև դրսից՝ գետնից զգալի բարձր է:

Հրակնատները կառուցվածքի ամբողջ պարագծով են, շախմատաձև դասավորված, արևելյանում՝ չորս շարքով:

Հրակնատների կառուցվածքն ընդհանուր է Մեղրու բերդի բոլոր աշտարակների համար։ Սրանք ուղղանկյուն բացվածքներ են, ուղղաձիգ համաչափություններով, որոնք կտրվածքում, դեպի դուրս, թեք են 30° ։ Հետաքրքիր է հրակնատների բարավորների կոնստրուկցիան՝ քարից, եռաշարք, դրված միմյանց հանդեպ աստիճանաձև, իջնելով դեպի դուրս։ Բացվածքի տվյալ ձևը միաժամանակ պաշտպանում է նաև թշնամու գնդակներից։

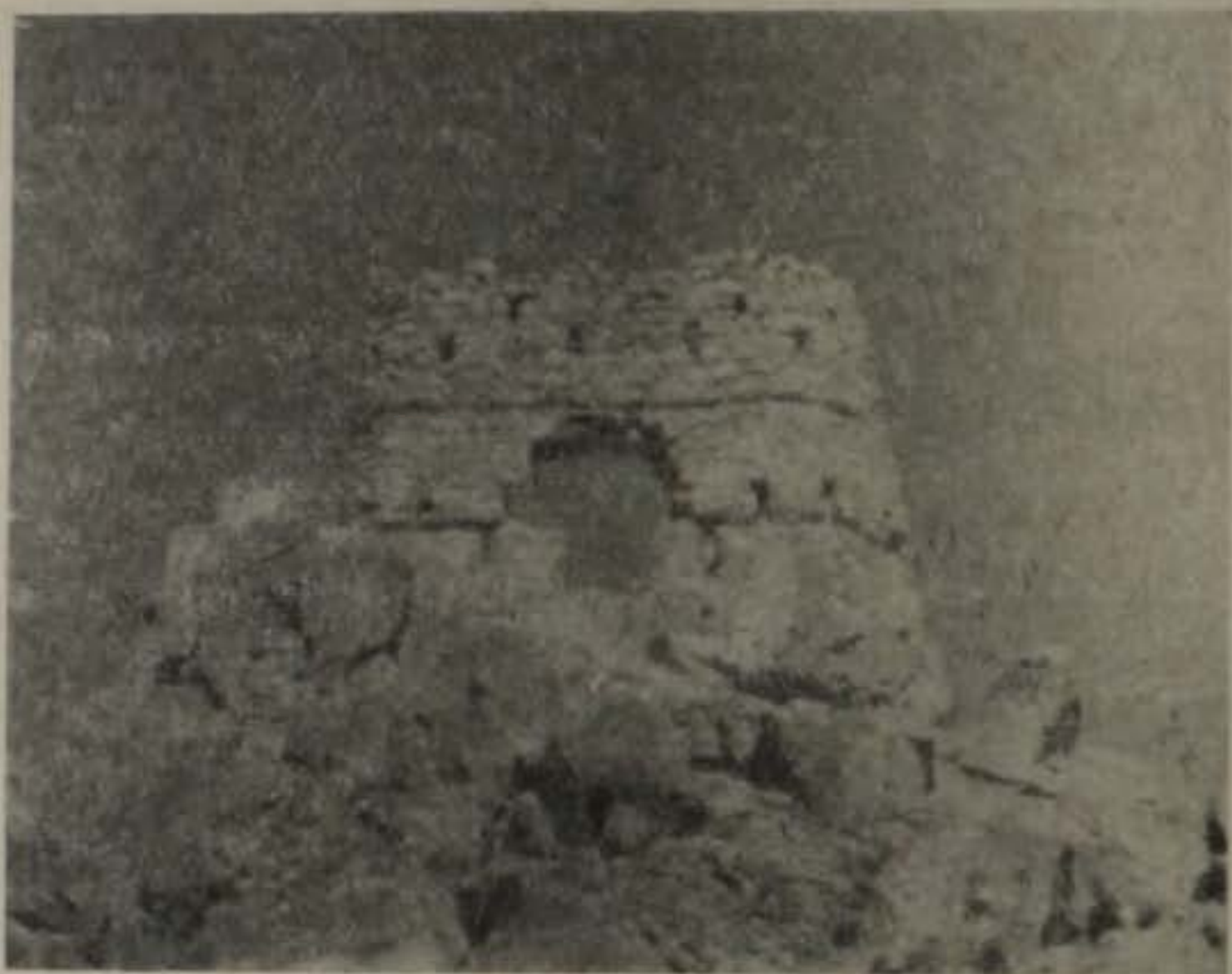

Նկ. 3. Հարավ-արևելյան կլոր աշտարակը

Աշտարակներից երեքը՝ հյուսիս-արևմտյանը, արևելյանը և հարավ-արևմտյանը երկհարկանի են եղել։ Այսպիսի եզրակացություն համար հիմք են ծառայում պատերի մեջ պահպանված միջհարկային ծածկերի փայտե հեծանների հետքերը և այն հանգամանքը, որ հրակնատների շարքերը դասավորված են ըստ հարկերի՝ երկուական շարք ներքևում և վերևում։ Հարկերի բարձրությունները երկու մետրի սահմաններում է։ Դեպի երկրորդ հարկ տանող աստիճանները հավանաբար փայտյա են եղել՝ աշտարակներից և ոչ մեկում չեն պահպանվել ոչ աստիճանները, և ոչ էլ միջհարկային ծածկերը։

Հրակնատների շախմատաձև դասավորությունը տարբեր բարձրությունների շարքերով (ներքևի շարքը ծնկաշոք կրակելու համար է, իսկ վերևինը՝

կանգնած), հնարավորություն է տվել առավելագույն օգտագործել պատր ըստ երկարության և ըստ բարձրության: Օրինակ, արևելյան աշտարակից միաժամանակ կարող են կրակել մոտ 70 հրաձիգ: Կրակի այսպիսի կենտրոնացումը համեմատաբար փոքր պաշտպանական կառուցվածքում ստեղծում է XVIII դարի ռազմական տեխնիկայի դեպքում հզոր հարվածային ուժ, մանավանդ տեղադրված լինելով լեռնաշղթայի բարձր կատարներին՝ աշտարակներն անմատչելի են թնդանոթի կրակից:

Նկ. 4. Արևելյան ուղղանկյուն աշտարակը

Մեղրու բերդն իր ճարտարապետությամբ ուրույն տեղ է գրավում Հայաստանի պաշտպանական կառուցվածքների շարքում: Բերդը հիմնովին վերակառուցված լինելով XVIII դարի սկզբում՝ այդ ժամանակաշրջանի իր տեսակի մեջ սակավաթիվ օրինակներից է: Իսկապես XIV—XVII դարերում, երբ Հայաստանը վերջնականապես կորցրեց իր անկախությունը և դարձավ հարևան պետությունների համար ռազմադաշտ, երկրում բացարձակորեն ոչ մի հնարավորություն չկար հայերի կողմից հայկական բերդեր և ամրոցներ կառուցելու համար: Եվ Ղափանի անկախ իշխանության կարճատև գոյությունը միայն հնարավորություն տվեց Սյունիքում վերանորոգել և օգտագործել որոշ հին ամրոցներ (Բաղաբերդ), կամ հիմնովին վերակառուցել (Մեղրի, Հալիձոր):

Առաջին կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ Մեղրու բերդը հայկական ճարտարապետության մեջ փաստորեն միակ պաշտպանական կառուցվածքն է՝ իրականացված հրադենի օգտագործումը հաշվի առնելով:

Երկրորդ, Մեղրու բերդը տարբերվում է նախորդ բոլոր օրինակներից իր կառուցապատման ստրուկտուրայով՝ այն կազմված է առանձին կանգնած աշտարակներից՝ առանց պարսպապատերի:

Հայկական բոլոր պաշտպանական կառուցվածքներն ունեն միևնույն կոմ-սլոգիցիոն սկզբունքը՝ աշտարակներով ու ժեղացված, պարիսպներով շրջափակված տարածություն, որտեղ գտնվում է միջնաբերդը կամ բնակավայրը, վանքը, իշխանական կամ թագավորական դղյակը: Այսպես են Անբերդը, Տիգնիսը, Մաղասբերդը, Անին, Լոռի բերդը և այլն:

Մեղրու բերդը շունի պարսպապատեր, որովհետև լեռնաշղթաներն իրենք էն ծառայում պարիսպների փոխարեն և ապա բնակավայրը ոչ թե աշտարակների միջև է գտնվում, այլ նրանց հարևան: Բսկ հրազենի օգտագործման ժամանակաշրջանում պարտադիր չէ բնակավայրը անմիջականորեն շրջափակել պաշտպանական կառուցվածքներով, այլ կարելի է ավելի հարմար դիրքից այն պաշտպանել, թեկուզ և որոշ հեռավորությունից: Այդպիսին է Մեղրին, որի բերդը հսկողության տակ է առնում ոչ միայն Մեծ թաղը, այլև ամբողջ բնակավայրը:

Մեղրու բերդի պաշտպանական այս հիանալի հատկությունների շնորհիվ է, որ 1723 թ. չորս հարյուր հոգով պաշարված լինելով թուրքական տասնյակ հազարանոց բանակի կողմից, Դավիթ Բեկի համախոհները հինգ օր անընդհատ հաջողությամբ դիմադրել են զրոհներին մինչև հիմնական ուժերի Մեղրի հասնելը և թշնամու զորքերին ետ մղելը⁴: Եվ, իրավամբ, Մեղրու բերդը կարելի է համարել ուշ միջնադարի հայկական ամրոցաշինության նվաճումը:

⁴ Դավիթ Բեկ, Հնտիր պատմության Դավիթ Բեկին, եւ պատերազմաց հայոցն խափանու, որք եղեն ընդդեմ թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի տեառն 1722, եվ հայոց 1171: Վաղարշապատ, 1871, էջ 29—32: